

TARİHTEN GÜNÜMÜZE SÛFÎ-SİYASET İLİŞKİLERİ

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

® Eserin basım hakkı Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-

Sertifika No: 17576

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 28
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 97

Kitabın Adı

Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri

Koordinatörler:

Salih ÇİFT– Vejdi BİLGİN

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Editörler:

Salih ÇİFT–Takyettin KARAKAYA

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yayına Hazırlayan:

İsmail KURT

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı

Kapak Tasarım:

Halil YILMAZ

Ensar Neşriyat

Baskı:

Çınar Mat. Yay. San. Tic. Ltd. Şti.

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi

Ata Han No.: 34/5 Bağcılar / İstanbul, 0212 628 96 00

Sertifika No: 12683

1. Basım

Eylül 2020 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr – siparis@ensarneyriyat.com.tr

**HEM MUHALİF HEM MUVAFIK:
CUMHURİYET DEVRİNDE
TARİKAT VE CEMAAT YAPILARININ
SİYASETLE, SİYASÎ MERKEZLE MÜNASEBETLERİ**

İsmail KARA*

Meseleyi anlamaya ve şerhetmeye, benzerleri çok olan bir örnek hadisenin tahkiyesiyle başlayabiliriz. Tesadüfen Bursa'dayız ve Bursalı bir gazeteci anlatıyor. Tekke ve tarikat dünyasına, aynı zamanda siyaset arenasına mensup hikâyenin kahramanları ise Bitlis'ten sürgün olarak Bursa'ya gelmişler:

“Bitlis ağalarından Şeyh Selahattin İnan 1930 (Tunceli) Der-sim ayaklanmasından sonra Bursa'ya sürgün edilmişti. Şimdiki Hey-kele arkasındaki Verem Savaş Derneği'nin üst tarafında bir evde otu-ran Şeyh Selahattin İnan'ın iki hanımı vardı. Bunlardan ilk eşinden Abidin, ikinci eşinden Kamuran [İnan] olmak üzere iki çocuğu vardı. Abidin ortaokulda benim sıra arkadaşımды. Bu arkadaşlığımız geçen yıl vefat edene kadar sürdü. Abidin Orta Okuldan sonra Ticaret Lise-si'ne geçti. Baba aynı ana ayrı üç yaş küçüğü Kamuran ise Bursa Erkek Lisesi'ne devam ederek bitirdi, daha sonra da İsviçre'ye gitti. 1960 [İhtilâli'nden] yılından sonra Abidin Bitlis Adalet Partisi mil-

* Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, ikara55@gmail.com

letvekili, Kamuran İnan da Bitlis senatörü olarak parlamentoya girdiler.

[Bursa'da] sürgünde bulunan Şeyh Selahattin İnan'ı vali Haşim İşcan bazı görevler vererek koruyordu. Örneğin köylere tahıl tespiti gibi görevler veriyordu. Bitlis'ten gelen müritleri Şeyh Selahattin İnan'a adeta tapıyorlardı. Abidin ile çok yakın arkadaş olduğum için, Bitlis'ten gelen müritlerin Şeyh Selahattin'in nasıl ayaklarına kapandıklarına çok defa şahit olmuşum. Çok dikkat çekicidir; 1950 genel seçimlerinde onu Bursa'ya sürgün eden CHP Bitlis'ten milletvekili adayı gösterdi. Şeyh Selahattin seçimi kazandı ve CHP milletvekili olarak Meclis'e girdi. Fakat 20 Ağustos 1950 günü [seçimden üç ay sonra] CHP'den istifa ederek Demokrat Parti'ye girdi.

Aradan bir hayli zaman geçtikten sonra Şeyh Selahattin İnan'a Beyoğlu'nda rast geldim. Beni görünce çok memnun oldu ve Adalar Lokantası'nda yemeğe götürdü. Yemekte kendisine 'CHP'den milletvekili seçildiniz, neden istifa edip Demokrat Parti'ye geçtiniz' diye sordum. Bana 'mecburdum, çünkü biz memleketimizde nüfuzumuzu yürütebilmek için daima iktidardan yana olmak mecburiyetindeyiz' dedi. Bu cümle bana Güney Anadolu'daki şeyhlerin yönetimi hakkında bir fikir vermiş oldu. Bu sözü 1960 yılından sonra Abidin İnan'dan da duydum. [Şeyh Selahattin] daha sonra Yassıada'da tutuklu bulunduğu zaman orada vefat etti. Onun ölümünden sonra en büyük oğlu Abidin İnan onun yerine şeyhlik görevini üstlendi. 1961 seçimlerinden önce idi. Abidin İnan'a Kadıköy'de rastladım. Beraberce vapura binip karşıya geçtik. Adalet Partisi'nden milletvekili adayı olduğumu okumuştum. Kendisine 'babanın sonunu gördün, neden milletvekili oluyorsun' diye sorunca 'biz Meclis'te

temsil edilmek zorundayız, yoksa ağırlığımızı kaybederiz’ cevabını verince ‘babam da 7-8 yıl önce aynı cevabı vermişti’ dedim”¹.

Burada resmedilen tablo üst üste yığılmış, yan yana ge(tiri)lmış birçok kişiyi, coğrafyayı ve unsuru âdeta bir kolaj gibi önümüze seriyor. Yine de sorabiliriz: Önde olan nedir? Din-siyaset ilişkileri mi, tarikat-siyaset münasebetleri mi, şeyhlikle (bazan aynı zamanda mollalıkla) birleşmiş ağalık mı, Kürt meselesi ve bazan Nakşîlikle bazan Alevî Kürtlerle ilişkilendirilen Kürt isyanları mı, her şeye eyvallah diyen “itaatkâr” toplumsal kabul ve müridan mı? Siyasî merkezin hemen her dönemde “kendi” lehinde işleyebileceğini düşündüğü ve her şeyi mubah gören, karşısındaki kişi ve grupları, bu arada dinî grupları, tarikat ve cemaat yapılarını da araçsallaştırarak buna icbar eden bildik pratik-pragmatik tavrı mı? Geniş mânada dinî olanın her şeyin içinde olması, her yeri kuşatması mı? Kaderin cilveleri, bu toprakların ruhu mu?

Soruları çoğaltabiliriz ama herhalde tek unsur üzerinden verilecek cevapların hikâyeyi, hikâyeleri anlamamızda yetersiz kalacağında anlaşabiliriz. Taraflar, aktörler ve unsurlar tek değil, araları dolduran mantık ve anlayışlar da öyle. Bu sade tesbit ve anlaşma zemini bile işin başında daha karmaşık yapılar ve unsurlarla karşı-karşıya olduğumuzu bize hatırlatacaktır.

¹ Necati Akgün, *Son 100 Yılın Bursa Olayları ve Anıları*, Bursa, Print Ofset Matbaacılık, 1994, s. 41-42 (Bu anekdotun ve hatıratın beni haberdar eden talebem Gülperi K. Aslaner’e müteşekkirim).

Benzer bir milletvekilliği örneğini Sezai Karakoç, Arvasilerden Şeyh Selim Efendi (Seven) örneği üzerinden anlatmaktadır. bk. S. Karakoç, “Hatıralar-LXIV”, *Diriliş*, sayı: 64, 6 Ekim 1989; İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1*, 9. bs., İstanbul, Dergâh Yay., 2019, s. 302-03.

Birkaç Tesbit

1924 baharında medreselerin, 1925 sonbaharında da tekke ve zaviyelerin kapatılması hiç şüphesiz radikal ve büyük bir kırılmaya, beklenmedik bir müdahaleye işaret ediyordu. Asırlara hükmederek gelen etkili ve besleyici kurumlar metrük, zihniyet dünyaları itibarsız, mensupları çıplak kalmıştı. Fakat bu kurumlarla ve zihniyet dünyalarıyla alakalı olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde cereyan eden tartışmaların ve yapılan sert tenkitlerin, bunların yanında yeni mektepleşme süreçlerinin, modernleşmenin çok etkili taşıyıcı ve dönüştürücü araçlarından biri olarak matbuat hareketlerinin 1924 ve 1925’lerde vukubalan “kapatma” ve yasaklamanın cesametinin tam olarak ve ağırlığınca farkedilmesini hayli zorlaştırdığı söylenmelidir. Bir başka şekilde söylersek içeriden ve dışarıdan yapılan bu etkili tartışma ve tenkitler bıçak kemiğe dayandığında medrese ve tekkeleri ısrarlı bir şekilde ve haklı olarak savunma imkânlarını ve bunun inandırıcılığını, siyasî üst zümre ve bürokrasi dahil eğitilmiş insanlar nezdinde hayli azaltmıştı. Tekkeler kapandıktan sonra bazı şeyhlerin “tekkeler zaten kapanmıştı, bunlar da geldiler kapalı kapılara kilit taktılar” meâlindeki sözleri, biraz zorlama ile bu çerçevede de anlaşılabilir.

Aslında zaman içinde mütehakkim kabuller ve kesin hükümler haline gelen/getirilen tenkitlerin konjonktürel karşılıkları ve kuvvetli etkileri vardı ama bunların doğruluğu ve yerindeliği tartışılmaya ziyadesiyle açıktı. (Bize göre bugün de açıktır. “Medreseler yürümüş, tekkeler çürümüş mü idi?” sorularının bugün tekrar sorulması ve

soğukkanlılıkla tartışılması lazım).² Fakat bu ayrı bir meseledir. Ayrıca tekpartili yıllarda bu büyük kırılma ve müdahaleyi bütün boyutlarıyla ele almanın ve müzakere etmenin, gerekiyorsa muhalefette bulunmanın yolları da sert bir eda ile ve kaba tedbirlerle kapanmış, kapatılmıştı. Çokpartili hayata geçildikten sonra ise başka sebep ve “müdahale”lerle bu meseleler ağırlığınca ve Türkiye’yi taşıma kapasitesine sahip bir seviyede ele alınmadı (geçen bunca zamana ve “değişen” iktidarlara inat bugün de alınmıyor). Meselenin bütün veçheleriyle birinci derecede ilgili (olması gereken) kurumlar olarak Yüksek İslâm Enstitüleri, İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı da bu yapılarla esas ilişkisini tenkit (bazen karalama), mesafelilik yahut karşıtlık üzerinden kurduğu için bu vadede kaydadeğer bir irade ve birikim ortaya koyamadı.³ İslâmî endişe sahibi aydınların bu meseleler etrafındaki tutum ve seviyeleri de umumiyetle çok farklı değil.

² “Medresen var mı senin, bence o çoktan yürüdü” mısraı Mehmet Âkif’e aittir.

Modernleşme döneminde tasavvufa, tarikatlara ve tekkelere yöneltilen tenkitler ve bunların mantığı ve yerindeligi konusunda bk. İ. Kara, “Çağdaş Türk düşüncesinde bir tenkit/tasfiye alanı olarak tasavvuf ve tarikatlar”, *Din ile Modernleşme Arasında* kitabı içinde, 4. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, s. 345-70.

³ Yüksek İslâm Enstitüleri ve İlahiyat Fakültelerinde yıllardır Tasavvuf Tarihi dersi ve anabilim dalları olmakla beraber –ayrıca bu dersin hocalarının bir kısmı ehl-i tarikittir- bu kurumlarda Türkiye’de aktüel olarak var olan tarikatların, tarikat-cemaat yapılarının din anlayışları, siyasetle ve devletle karmaşık ilişkileri, toplumla çok yönlü münasebetleri konularında mütehassıs ve araştırma metinleri yoktur. İlk bakışta anlaşılması zor gözükken bu durumun mesuliyeti elbette sadece bu kurumlara yüklenemez ama onlar da bu bahiste açık veya örtük kurucu fikirlerine sadık kalarak kaydadeğer bir varlık gösteremediler.

Tarikat ve cemaat yapılarının ise içerde kendilerine mahsus “dinî” ve geleneksel bir dili ve üslubu; hali, tavrı, tarzı olmakla beraber dışarıya yansıyan ifade biçimleri müdafaa odaklı ve kaçamak bir mantıkla, sisteme yakın bir şekilde kurulmuştur. Çıtt/ikili dil ve tavrın kaynaklarından biri de bu farklı iç ve dışa göre “konuşma” meselesidir. Bu durumun paralel bir uzantısı olarak dışarıya açılma ve akışa katılma arttıkça bu yapıların kendi dilinden ve mantığından uzaklaşmaya başladığı da söylenebilir. (Dinî, siyasî, kültürel, iktisadî ve toplumsal yönleri olan bu açılma ve katılma sürecine, varlığını sürdürmek için bir yönüyle dışta meşruiyet arayışı, bir başka yönüyle de laikleşme-sekülerleşme süreci denebilir. Tekkenin üniversite olarak adlandırılması,⁴ tarikatların şirketleşme ve holdingleşme teşeb-

⁴ İskenderpaşa “Dergâhı” için “görünmeyen üniversite” tamlamasının kullanılması yahut tekkede şirketleşme ve fabrika kurma meselelerinin, siyasetin konuşulması müntesipler tarafından çok beğenilmiş ve itibar getirici bir ifade ve tutum olarak karşılanmıştı. Doğru bir adlandırma ve tutum mu idi bu, niçin beğenilmiş ve karşılık bulmuştu, dışa dönük bir ifade mi idi... sorularının gündeme geldiğine hiç tesadüf edilmedi. Nurettin Topçu’nun yeni kurulan bir siyasî hareketle bu dergâh arasındaki ilişkiler üzerinden 1971 yılında yazdığı “İslâmî sümüren siyaset” yazısı artık önemsenmeyen bu ayırmalara ve gittikçe artan fikrî müphemliklerin tehlikelerine işaret ediyor: “(...) İslâmî kökünden yıkmayı hedef eden sarsıntılardan sonra devrimizde İslâmın yeniden canlanması, tabîi ve samimi bir dinî yoldan giderek olmamıştır. Evvelâ bu hareket, cemiyette etkiye karşı koyan bir tepki yani bir iddia halinde doğmuştur. Halbuki samimi iman iddiadan filiz alamazdı. Bu iddia, sahiplerinde kibir oldu, şiddet oldu, şimdi riya ile kini karıştırmış, din içinde bir siyaset şeklini almıştır. (...) Dine karşı olanlarla birlikte onlar da halkı büyülemek için radyoda mevlid ve Kur’an okutuyor. (...) Seçimlerden önce erkânlarıyla birlikte maruf camilerde namaz kıldıklarını halka gösteriyorlar. Fayda umdukları yerde başta bulunan din adamını seçim propagandası olarak kullanıyorlar. (...) Dergâhı kâh fabrika bacası, kâh ikbal ve siyaset kapısı haline koyan bu hezeyan alayı İslâm dinine bugün en büyük tehlikeyi ge-

büsleri, görünürlük-teşhir, bilimsellik ve evrensellik tutkusu, “Hâcegân Ayakkabıcılık” gibi sıradan adlandırmalar, lüks otellerde toplantılar,⁵ kolej kurma ve çocuklarını kolejlere gönderme temayülleri, açık siyasî destek beyanları yahut liderlerle basına yansıtılan görüşmeler, fotoğraflar, kalkınma-ilerleme ve medeniyet edebiyatı... bunlar arasında sayılabilir).

Konumuz tarikatlar ve tekkeler olmakla beraber onları medreselerle birlikte zikredişimize dair de birkaç hususa işaret etmek gerekebilir: Birinci husus Cumhuriyet ideolojisinin köylere kadar yayılan bu iki etkili kurucu ve taşıyıcı kurumu ve onların müktesebatı ile zihniyet dünyasını pek de birbirinden ayırmadan karşısına alması ve onları benzer tavsif ve üsluplarla, birlikte itibarsız kılmaya, devredışı bırakmaya, mahkûm etmeye çalışmasıdır.

İkinci olarak modernleşme döneminde tekke ve medreselerin, şeyh ve hocaların daha fazla birbirine yakınlaşmalarından, birdiğeri için daha fazla geçişkenliğe yol veren bir karaktere bürünmelerinden bahsetmek uygun olacaktır. (Halidî Nakşîliği veya doğu-güneydoğu Anadolu’daki tarikatlar gibi medrese ile bütünüyle içiçe geçmiş olan yaygın ve etkin tarikat yapılaşmaları da yine aynı dönemde ortaya çıkacak ve güçlenecektir).⁶

tirme durumundadır”. Nurettin Topçu, *İslâm ve İnsan-Mevlâna ve Tasavvuf* içinde, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998, s. 106-09 (İlk yayını: *Hareket*, VI/61-62, Ocak-Şubat 1971).

⁵ Bu karmaşık unsurların bazı görsel örnekleri için bk. İ. Kara, *Bir Mesele Olarak İslâm I*, s. 326, 334, 368, 377.

⁶ XI. ve XII. asırlarda da bir benzerini gördüğümüz ve bütün Selçuklu-Osmanlı tarihini etkileyen bu medrese-tasavvuf yakınlaşmasının modernleşme dönemindeki nisbeten farklı tezahürlerine dair bazı dikkatler için

Medrese ile tarikatların, hocaların ve şeyhlerin, özellikle büyük şehirlerde olanlarının XIX. ve XX. yüzyılda modernleşme düşüncelerinin ve süreçlerinin hevesli bir parçası ve siyaset alanı dahil aktif destekleyici bir enstrümanı oldukları da üçüncü bir unsur olarak zikredilmelidir. (Bu konuda fikir edinmek için İttihat ve Terakki'ye katılan yahut destek veren tekke ve medrese çevrelerine, şeyhlere, hocalara yahut Ankara'da açılan Birinci Büyük Millet Meclisi'nde yer alan her kademedeki tarikat ve medrese mensuplarının yoğunluğuna bakılabilir).

Bir de Cumhuriyet devrine mahsus yapılar olarak ele alınabilecek olan cemaatlar var. Cemaatlar elbette teknik mânada bir tarikat değil fakat Cumhuriyet devrinde hocaların (bir anlamda medreselilerin) başı çektiği, dinî grup diyebileceğimiz ve hukuken meşruiyeti tanınmayan cemaatların⁷ tarikatlara benzer şekilde yapılandıklarını, bunun yanında yasaklandığı için “yer altına” inen ve meşruiyetini kaybeden tarikatların da cemaatlaşmaya doğru hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Meselâ Risâle-i Nur cemaatı teknik mânada bir tarikat değildir, hatta Bediuzzaman'ın eserlerine bakılırsa -büyük ölçüde mistik, batınî ve efsunlu bir dil ve mantık kullanmasına rağmen⁸ devir “tasavvuf ve tarikat devri” değildir. Fakat kendisi bir şeyh gibi-

bk. İ. Kara, “Meclis-i Meşayih, ulema-tarikat münasebetleri...”, *Din ile Modernleşme Arasında* içinde, s. 313-44.

⁷ Türkiye’de cemaat kelime-kavramının sadece gayrimüslimler için meşru ve mevzuatta kullanılan bir ifade olduğunu tekrar hatırlatmak gerekir. “Cemaat vakıfları” ifadesi de hukuken sadece gayrimüslimlere ait vakıflar için kullanılır. Cami cemaatının ve Müslüman cemaatların hukukî hiçbir karşılığı yoktur.

dir/şeyh konumundadır; fikirleri ve yorumları müntesiplerince tartışmaya kesinlikle açık değildir, eksiklik, yanlışlık ve kusur taşımazlar, kitapları ve ifadeleri aynen ezberlenecek kadar “kutsal”dır, ilham mahsulüdür (kendi ifadesiyle “indirilmiş”tir), ne demek istediği tek başına okuyarak anlaşılabilir, bilen biri tarafından okutulup öğretilir, hakikatın –neredeyse tek/biricik- ifadesidir; tarikatlara benzer şekilde her gün okunan virtleri (*Cevşen*) ve yine düzenli olarak veya belli durumlarda okunan duaları vardır, Üstad’ın günlük hayatı, giyimi kuşamı, tutumları, bakışı, kalıp ifadeleri, mimikleri müntesiplerce taklit edilir...⁹

Süleyman Hilmi Efendi cemaatı için de benzer bir değerlendirmeye yapılabilir. Süleyman Efendi’nin 1950’li yıllarda yapmaya çalıştığı şey büyük ölçüde Arapça ve medrese ilimlerini orta düzeyde okutmakla ve hafızlığı teşvik etmekle, imam, vaiz yetiştirmek, bunlar üzerinden dinî bilginin ve dindarlığın seviyesini yükseltmekle, Arapça da okutan Kur’an kurslarını artırmakla sınırlı bir karaktere sahipti. Kendisi bir tarikat mensubu olmakla beraber hayli sınırlı faaliyetlerinde tarikat özellikleri ya hiç yoktu veya çok çok zayıftı. Fakat hem kurumsal olarak hem de insan unsuru, coğrafya ve çevre halkalar

⁸ Birçok risâlesinin adı da bu fikri kuvvetlendirmek için tercihen öyle konulmuş olmalıdır: *Rumûz, Mesnevi, Şualar, Lem’alar, Sünûhat, Saykal, Tulûat, İşarât...*

⁹ Risâle-i Nur cemaatı içinden çıkan Fethullah Gülen grubu için de benzer tesbitler ve değerlendirmeler rahatlıkla yapılabilir. Grubun başındaki kişi ile mensupları arasındaki ilişkiler her bakımdan şeyh-mürît ilişkisine ziyadesiyle benzer.

Devlet Bank Asya’ya el koyduğu zaman başörtülü kalabalık bir genç hanım ve talebe grubu “banka”nın merkez binasının avlusunda uzun müddet *Cevşen* okuyarak tepkilerini sergilemiş ve korunma tekniklerini göstermişlerdi. Bu girift ve ironik tablo bütün unsurları itibariyle şerh edilmeye müsait ve muhtaç bir duruma işaret eder.

itibariyle giderek büyüüp gelişirken aynı zamanda bir tarikat yapısına büründü, bazı yönleri itibariyle farklı bir dinî yoruma evrildi; kendine mahsus sembolleri ve renkleri oluştu. Albaylıktan emekli olan Hüseyin Hilmi Işık grubunun bir tarikat-cemaat olarak hikâyesi ise daha da enteresan unsurlar taşır.

Buna paralel olarak tekke ve zaviyeler kapatıldıktan sonra kendi kurumsal ve kültürel tabiatlarıyla ortaya çıkmaları ve faaliyetlerini sürdürmeleri imkânsız hale gelen tarikatların da bir tür cemaatlaşmaya (çokpartili hayata geçildikten sonra aynı zamanda cemiyetleşmeye, dernekleşmeye, vakıflaşmaya) doğru hareket ettiklerini, belki doğrudan veya dolaylı yollarla buna doğru sevkedildiklerini, itildiklerini görüyoruz. Kurumsallaşmak, insanî ve maddî kaynaklar temin etmek ve kullanmak, tebliğ ve irşat hizmetlerini artırmak, din-darlaşmayı teşvik etmek yahut müntesiplerin ve yakın-uzak halklardaki insanların katılabilecekleri faaliyetleri sürdürmek için de buna ihtiyaçları olduğu için dış taleple iç arayışlar örtüşmüş oldu. Nitekim bugün rahatlıkla kullanılan İskenderpaşa Cemaatı, Erenköy Cemaatı, İsmailağa Cemaatı, Kubbealtı Cemaatı, Menzil Cemaatı... (ki bunların aynı zamanda vakıfları ve dernekleri var) gibi adlandırmaların aslında tarikat yapılarına işaret ettiğine dikkat etmek gerekir. Fakat bazı gruplar için sayıları hayli kalabalık dış kurumsallaşmaların hiç-biri “kendi adını” ve kendi kimliğini taşımaz, olsa olsa bazı sembolere işaret edebilir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde biraz da uyarılmış olarak bu yapıların sivil toplum kuruluşu sayılmalarının ve bu yolla meşrulaştırılmalarının bir gerekçesi de dernek ve vakıflaşmaya (resmileşmeye, “açık” hale gelmeye, kontrol edilebilir olmaya) doğru akan bu yönle-

ri olmalıdır. Fakat buradaki köklü bir problemin gözardı edildiği veya bilerek atlandığından bahis açılabilir. Çünkü mevzuat açısından kendi kimlikleriyle, tarikat ve cemaat olarak ve oldukları gibi görünmeleri mümkün olmayan bu yapılar dayatmalar, açık veya örtük baskılar, siyasî merkezin, asker-sivil bürokrasinin, basın-yayın kuruluşlarının kaba ithamları ve karalamaları sebebiyle kendilerini gizlemek yahut farklı şekilde göstermek için başka kıyafetlere bürünmek, bazı bakımlardan toplumun içinde yahut kamu kurumlarında “maskeli” hale gelmek (ikinci/ikili bir kişilik ve dil edinmek) mecburiyetinde kalıyor/bırakılıyorlardı. (Bugün de bırakılıyorlar). Belki daha da önemli olan husus dayatmalar yahut zaruretler karşısında geliştirilen bu ikili tutum ve davranış biçimlerinin bir iki adım, bir iki nesil sonra bütün perhizkârlıkları kaldıracak tarzda normal ve doğru/meşru hale gelmesidir. Dinî düşünce-dinî hayat ve ahlâkîlik açısından da bunun önemli bir problem olduğu ve çok taraflı birçok biçimsizlikler ortaya çıkardığı söylenebilir.

Modern iletişim araçları olarak basın-yayın kanallarının (kitap, gazete ve derginin), teypin, kasetlerin, televizyonun, şimdi videoların, cep telefonlarının ve (a)sosyal medyanın devreye girmesiyle birlikte cemaat ve tarikat yapıları için çok önemli olan (ve yapısal olarak vazgeçilmez gibi) duran birebir/doğrudan/yüzyüze ve gözgöze münasebet biçiminin dolaylı bir hale gelmesi hadisesi var. Şeyh ile mürit, hocaefendi ile talebe arasına “yabancı” ve gayrişahsi-gayriinsani modern vasıtaların girmesi, tabiri caizse münasebetlerin bir tür mekanikleşmesi-makinalaşması yepyeni bir duruma ve garip bir döneme işaret etmektedir. Birebir münasebeti, doğrudan teması ve etkilenmeyi ortadan kaldırmakla birlikte iletişim ve ulaşım imkân-

larını akıl almaz boyutlara çıkararak, ayrıca istenildiği zamanda ve arzu edilen her yerde taşınabilirlik, tekrarlanabilirlik ve muhafaza fırsatları doğuran bu yeni (bidat!) süreçlerin nasıl ve nereye doğru evrileceği ise zor fakat tahrik edici canlı bir müzakere alanına benzemektedir.

Değişen ve Değişmeyen Unsurlar

Cumhuriyet Türkiye'sinde tarikat ve cemaat yapılarıyla siyaset alanı, siyasî aktörler ve siyasî merkez arasındaki zor ve karmaşık ilişkilerin tarihine bakarken değişen ve değişmeyen unsurları hem ayrı ayrı hem de birlikte ele almak birbirlerine olan etkilerini görmek bakımından faydalı bir yol gibi gözüküyor. Değişen unsurlar Cumhuriyet devrinin, uluslararası şartlar ve politikalarla da irtibatlı olan siyasî değişme dönemleriyle büyük ölçüde örtüşüyor. Bu dönemlendirmeler üzerinden bakılırsa siyasî merkezle tarikat ve cemaatların münasebetlerinin diyelim ki a) erken Cumhuriyet devrinde, b) tekpartili yıllarda, c) çokpartili hayatta ve d) askerî müdahalelerden sonra bir kısmı ciddi olmak üzere değişiklikler geçirdiğini söyleyebiliriz.

Bu hat üzerinde muhtemelen Türkiye'nin çokpartili hayata geçmesiyle sanayileşme ve şehirleşme gibi büyük sosyo-kültürel değişikliklerin, bunlarla irtibatlı olarak taşradan-köyden kentlere, büyük şehirlere doğru akan göçlerin (askerî müdahalelerden sonra açık veya örtük sürgünlerin), ayrıca Türkiye'nin uluslararası irtibatlarının (dış unsurların ve müdahalelerin) tarikat ve cemaat yapılarını hem değiştirdiğini hem de güçlendirdiğini ve eski ve yeni fonksiyonlarını, kullandığı araçları farklılaştırarak artırdığını, aynı ölçüde kar-

maşıklaştırdığını söyleyebiliriz. Cemaat ve tarikatların kendilerini yenileyip dönüştürerek, yeni şartlarda serpilerek Türkiye'nin büyük bir gerçeği, dinî, kültürel ve siyasî olarak önemli bir aktörü haline gelişi de bu altüst oluşlarla, yeni şartlarla ve yeni hizmet alanlarıyla, yeni iletişim araçları ve imkânlarla doğrudan alakalıdır.

1950'li yıllardan itibaren katlanarak artan bir oranda iş için, tahsil maksadıyla veya yerleşmek niyetiyle şehre (dilini, kültürünü, yaşama ve geçim şartlarını bilmediği “yabancı” bir mekâna) gelen dindar, muhafazakâr insanların, gençlerin şehre intibaklarında, iş-güç ve eğitim, memuriyet sahibi olmalarında, yeni bir dindarlaşma biçimi içine girmelerinde, şehrin dilini öğrenip yerleşmelerinde, tabiri caizse “adam hizasına” geçmelerinde, aynı zamanda siyasî merkez için kontroldışı, tehlikeli bir yığın olmamalarında tarikat ve cemaat yapılarının tahmin edilenden çok fazla fonksiyon ve katkılarının olduğundan bahsetmek mübalağalı olmayacaktır. Siyasî merkezin bu yapılara beklenen ve tahmin edilenden daha “sıcak” bakmasının sebeplerinden biri de belki bu kendi renk ve kokularını bir şekilde muhafaza ederek, devamlılıkları sağlayarak “munisleştirici-yatıştırıcı, sağaltıcı ve hizaya sokucu-sisteme dahil edici-vatandaşlaştırıcı” rolleridir.

Tam da bu hat ve zemin üzerinde talepleri gittikçe daha kuvvetli ve çeşitli hale gelen yeni bir dindarlaşma çizgisi ortaya çıkacak, diri ve hizmete âmâde, “vatani kurtarmaya hazır” yeni dindar ve muhafazakâr nesiller de yetişecektir. Geldikleri yerlerin geleneksel renklerini taşımakla beraber aldıkları eğitim sebebiyle aslında melez bir modernlik de taşıyan bu yeni dindar nesiller ve onların çevreleri giderek daha fazla içinden geldikleri, münasebet kurdukları, himaye-

sini gördükleri, etkilendikleri cemaat ve tarikat yapılarının değişmesini ve dönüşmesini de bir şekilde sağlayacaktır, bu istikamette girdiler verecektir. Nesiller arasındaki farklılaşmaların hem şeyh-hoca hem de müntesip ve talebeler itibariyle katlanarak artması da bununla alakalı olmalıdır¹⁰.

Siyasî merkezle cemaat ve tarikat yapıları arasındaki münasebetlerde konjonktüre ve toplumsal hareketliliklere bağlı olarak değişen unsurları şimdilik bir tarafa koyarak değişmeyen dayanıklı unsurlara, yer yer paradoksal ve zıtlaşan münasebetlere intikal edebiliriz.

1. Tasavvufun bütünlüğü olan ve yakın denebilecek zamanlara kadar meşru bir din ve İslâm yorumu olarak geldiğinin altını tekrar çizmek gerekecektir. Zaman ve tarz olarak diğer İslâmî ilimlerin teşekkülüne paralel olarak tasavvuf da bir yaşama üslubu olmak yanında bir ilim olarak da kurulmuş ve bu haliyle fıkıh, kelâm ve felsefenin din yorumları gibi müstakil ve bütünlük kazanan bir yorum haline gelmiştir. Siyaset alanı dahil olmak üzere diğer ilimlerin temsilcileriyle bazı sert tartışmaların cereyan etmesi kaynakların yorum-

¹⁰ Çok taraflı bu büyük değişimin tarihi, bir tarafı modernleşmeye diğer tarafı paradoksal olarak dindarlaşmaya doğru akan bu mühim hareketliliğin tarihi, hususen dinî cephesi ve burada cemaat ve tarikat yapılarının rolleri henüz çalışılıp yazılmadı. Yine de özellikle 1960'tan sonra siyasî hayatta, bürokraside, üniversitede, iş hayatında, dernek ve vakıflarda yer alan muhafazakâr-dindar kadroların biyografilerine ve hatırat parçalarına bakıldığı zaman şehre yerleşme biçimlerinde, tahsil hayatlarında, iş ve memuriyetlerinde, fikrî ve dinî dönüşümlerinde bu rollerin izleri açıkça görülecektir. Bazı tesbit ve tahiller için *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslâm I* çalışmasının, "Tarikat ve cemaat yapıları-İtaat ve muhalefet biçimleri" başlıklı ikinci bölümüne bakılabilir (s. 201-398).

lanmasını da etkileyen bu metodolojik ve kavramsal farklılıklar, hiyerarşiler dolayısıyladır.

Bugün için Yeni Selefilikle, çağdaş İslâm düşüncesiyle/İslâmcılıkla, geçmişte Vehhabîlikle ve modern din yorumlarıyla ilişkilendirebileceğimiz tektip din anlayışının tasavvuf ve tarikat alanını, bununla irtibatlı olarak cemaat yapılarında bariz bir şekilde tezahür biçimlerini görebileceğimiz halk Müslümanlığını gayrimeşru, en azından modern eğitim süreçlerinden geçmiş olanlar katında zayıf ve “yanlış” bir din anlayışı ve yorumu haline getirdiğini birinci sırada zikretmek ve görmek doğru olur.

Cumhuriyet devrinin/ideolojisinin Osmanlı modernleşmesi süreçlerinden devraldığı ve kendi ihtiyaçları ve arayışları istikametinde sınırlarını yeniden çizdiği bu dar-daraltıcı yaklaşım yeni devirde dinin paranteze alınması ve dışlayıcı katı laiklik politikaları gibi başka unsurlarla daha da etkinleşip yaygınlaşacak ve kuvvetlenecektir.¹¹ Daha da dikkat çekici olan gayeleri kısmen veya tamamen fark-

¹¹ Mustafa Kemal Paşa'nın tekkelerin kapatılmasına birkaç ay kala, 30 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu'da yaptığı konuşmada söylediği sözler bütün Cumhuriyet tarihinin ana yaklaşımına teşmil edilebilir: “(...) Bugün *ilmin, fennin bütün şumûliyle medeniyetin muvâcehe-i şûle-pâşında filan veya falan şeyhin irşadıyla saadet-i maddiye ve mâneviye arıyacak kadar ibtidai insanların Türkiye câmia-yı medeniyesinde mevcudiyetini asla kabul etmiyorum. Efendiler ve ey millet iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olmaz. En doğru ve en hakiki tarikat, *tarikât-ı medeniyedir*. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Rüesa-yı tarikat bu dediğim hakikatı bütün vüzuhiyle idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapayacak, müritlerinin artık vâsıl-ı ruşt olduklarını elbette kabul edeceklerdir. (...) Bu gibiler [şeyhler, hocalar] içinde çok cahil hatta ümmî olanlarına tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cühelâ bazı yerlerde halkın mümessilleriymiş gibi onların önüne düşüyorlar” (vurgular bizim). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara, 1952, II, 218-19.*

lı olsa da İmam Hatip Okullarının, Yüksek İslâm Enstitülerinin, İlahiyat Fakültelerinin, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, 60 sonrası radikal İslâmcı hareketlerin, “kaynaklara dönüş” fikrine bağlı olarak teşekkül eden Yeni Selefî (kendi dillerinde ihyacı ve islahcı) din anlayışlarının da tasavvuf ve tarikatlar, cemaatlar konusunda resmi ideolojiye yakın ve paralel olmasıdır. (Bu modernleşmenin “başarısı” olarak kabul edilebilir!). Taklit, hurafe, bâtil inanç, israiliyat gibi modern dönemde yükselişe geçen ve yeni anlamlar, vurgular kazanan, aynı zamanda anlam daireleri genişleyip daralan, zayıflayıp kuvvetlenen kavramlar da bu süreçleri besleyeci unsurlar haline gelecektir.

Birçok örnek arasından temsil gücü yüksek olan iki iktibasa; Diyanet İşleri başkanı Ahmet Hamdi Akseki ve İlahiyat Fakültesi hocalarından Hüseyin Atay'ın metnine yer verebiliriz:

a) “ (...) Diğer cihetten bugün, bir takım bâtil akide ve yalancı tarikatların sinsi sinsi ve fakat sistemli denecek surette memleketin hemen her köşesinde yayılmakta ve üremekte olduğu da bir vakiadır. Gittikçe çoğalan ve din namına uydurdukları bir takım hurafelerle köylü ve şehirliyi istismar eden, saf halkımızın arasına tefrikalar sokan, karyı kocasından ayıran bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için de her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müsbet ilimlerle de mücehhez kudretli din adamlarına, münevver vaizlere şiddetle ihtiyacımız vardır.

b) Memlekette hakiki din adamları azaldıkça bu yoldaki tarikatların -kanunen yasak olmasına rağmen- yayılması ve gittikçe sahasını pek ziyade genişletmesi de bu ihtiyacı bir kat daha belirtmektedir”¹².

¹² A. H. Akseki, “Dini müesseselerimiz hakkında bir rapor”. Akseki'nin bu raporu Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden 12 Aralık 1950 tarihiyle üst başbakanlığa takdim edilmiş, ayrıca bir broşür olarak da basılmıştır. Akseki'nin başkan olarak 12 Temmuz 1947 tarihiyle müftülüklere gönder-

“İslam dünyasında ve Türkiye’de dinî yenilenmeye, ıslahata (reform) gitmeye üç dinî engel vardır:

a) Birincisi hadis uydurması, mevzu ve zayıf hadis kültürüdür. (...) Mevzu ve zayıf hadis dini istismarın ilk kaynağı ve Kur’an’dan yüz çevirmenin ilk adımıdır.

b) İkincisi tasavvuf ve tarikat kültürüdür. Bunlar Allah adına konuşurlar, kendi sözlerini şeriattan üstün tutarlar. Bunu iki yolla yaparlar: Biri yorum ve tevil yapmak, diğeri de Kur’an’ı ancak kendilerinin anlayacağı yönündeki iddiaları. İnsanların düşünmesine yasak koyarlar (...) İnsanı ölü, şuursuz duruma sokarak teslim alırlar.

c) Üçüncüsü fıkıh taklitçileridir. (...).”¹³

İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültesi çevrelerinin, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kendilerine meşruiyet sağlamak ve sağlam bir yer açmak için cemaat ve tarikat yapılarını olumsuz ve tehlike teşkil eden “dış” bir bölgeye, sistemin ve “meşru” din yorumlarının dışına itme istikametinde akan mantıkları ve beyanları da önemli bir husus olarak dikkate alınmalıdır. Bu mantık ve beyanlarda kendilerinin sistemin içinde, laik ve Cumhuriyet değerlerine bağlı (tehlike teşkil etmeyen unsurlar) ve “uyumlu” oldukları gibi enteresan vurgular da vardır.¹⁴ Bu ifadeler dışladığı taraflar üzerinden değil de sa-

diği, tarikat ve şeyhlere dair araştırmalar talep eden geniş yazısı için bk. BCA 051-V-33-00-4-30-23; İ. Kara-Rabia K. Gündoğdu, *Ahmet Hamdi Akseki*, Ankara, DİB Yay., 2019, I, 273.

¹³ Hüseyin Atay, “Dinde reform”, *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLII/1, 2002, s. 25.

¹⁴ Örnek olmak üzere bk. Ahmet Gürtaş, *Atatürk ve Din Eğitimi*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1982, s. 19-71, 155-63 (İmam Hatip Okullarından yetişme, İlahiyatçı bir zatın kaleminden çıkan bu eser 12 Eylül şartlarında “Atatürk’ün doğumunun 100. yılı dolayısıyla” yayınlanmıştır).

vunmak ve kuvvetlendirilmek istenen taraflar öne çıkarılarak, bazı bakımlardan haklı ve “gerçekçi” bulunarak da okunabilir ama bize göre bu okuma ve anlama tarzı yetersiz ve eksik hata düşük siyasete mahkum kalacaktır.

Ayrıca bu mantığın felsefî problemleri yetersizlik ve eksikliklerinden daha da fazladır. Çünkü dinî ve doğru olarak “laik” sistem içinde olanı, resmi görüşü savunmakta ve birlik-beraberlik yahut doğru/sahih bilgi gibi tartışmaya açık fakat makul ve masum gibi gözükten yan unsurlar üzerinden tektip bir yorumu benimsemekte, hatta bunu dayatmaktadır. Belki daha da önemlisi Türkiye’de teknik anlamıyla ve kendinden varlığı olan “din eğitimi” ve “dinî kurum”un, “dinî otorite”nin olmadığını da atlamakta yahut gizlemektedir.¹⁵

¹⁵ Diyanet İşleri başkanlarından ve İlahiyatlarda fıkıh hocalığı yapmış Ali Bardakoğlu’nun hurafelere tahsis ettiği yazısındaki ifadeleri bu meyanda zikredilebilir: “Sahih bilgi, hem bilgiyi aslî kaynağından doğru bir metodla elde etmek, hem de hurafe, cehalet, bid’at ve taassupla mücadele etmek demektir. Zira bilgisizlik, bätül inanışların, mesnetsiz yorumlar ve çarpık anlayışların düşünce dünyamızda kök salmasına zemin hazırlamakta, sağlıklı bir dindarlığın oluşmasına engel olmaktadır”. “Hurafeyi sahîh bilgi ile aşmak”, *Diyanet Aylık Dergi*, sayı: 186, Haziran 2006, s. 1 (başyazı).

Bardakoğlu’nun 15 Temmuz sonrasında yazdığı bir yazıdaki “(...) *Tarîkat ve dinî cemaatleşme günümüzde Müslümanların dindarlığını güzelleştirme çabısından ekonomik çıkar ilişkisine, siyaset projesine, sosyal örgütlenme modeline dönüştü*. Kendilerinden menkul kutsal makam ve otoriteler ihdas edildi, nev-zuhur kutsallıklar ve onun üzerinden dünyevî projeler ortaya çıktı. Bu gelişme de, hem tasavvufa hem İslâmın o güzel dindarlık modeline büyük zarar verdi. Sonuçta bugün tarîkat örgütlenmeleri; İslâmın ana ilkeleriyle ve akidevî esaslarıyla uyuştuğunu söylemenin kolay, hatta bazen mümkün olmadığı bir anlayış, bağlılık ve inanışlar üretmek yola devam ediyor, varlığını güçlendiriyor. (...) *Tarîkat örgütlenmesinin ve dinî cemaatçiliğin halihazır söylemi dinin akîde esaslarıyla çatışma halindedir; Kur’an’la çatışma halindedir*. Kur’an’ın ve- li/evliya, vesîle, râbîta, zâhir-batın, Musa-Hızır gibi isim ve kavramlarına

Diyanet İşleri başkan yardımcılığı yapmış hadisçi bir akademisyenin, Mehmet Emin Özafşar'ın 15 Temmuz felâketinden sonra, görevde iken verdiği bir röportajda sözkonusu etmeye çalıştığımız bu unsurları birlikte ve çevreleriyle, işaret ettiği adreslerle beraber görmek mümkündür:

“Bu cemaatler meselesi Türkiye’de her zaman sorunlu bir alan olmuştur. Cemaatler hep devlet ve toplum tarafından sorunlu olarak görülmüştür. Hep bir istifham işareti vardır ve anlamakta zorlanılan yapılar olmuştur. (...) Diyanet, bugüne kadar hep sağlıklı dinî bilgi açısından baktığı için [cemaatlere karşı] şüphesi herkesten fazla olmuş.

(...) Bir defa [Millî Eğitim Bakanlığı’nın, YÖK’ün, Diyanet’in kontrol ettiği resmi dinî müfredatlar yanında] paralel dinî müfredatlar var. Yine Türkiye’de [resmi] din eğitimi sağlıklı bir şekilde organize edilip toplumun tüm katmanlarına yayılmadığı için buradaki eğitim boşluğundan bir takım istismarcı unsurlar faydalandı. Ortaya paralel dinî müfredatlar üzerine inşa edilen paralel dinî yapılanmalar çıktı. Diyelim ki bir cemaat, onun bir lideri var. Onun eserleri ve ortaya koyduğu ritüeller var. O eserlerden besleniyor ve bu organizasyon tanımlanmış özel bir dinî yapı haline geliyor. Mutlak hakikati de tekeline alıyor. ‘Bu yapıya mensup ve bu dinî bilgiye sahip olduğun zaman en iyi Müslüman sen olursun’ diyor.

(...) Bu müfredatlarla, bu hurafelerle yetişen bir zihnin ne olmasını bekliyoruz biz. Dolayısıyla bilimsel bilgi önem arz ediyor. Türkiye İmam

hiç alakası olmayan anlamlar yükleyip, yani açıkçası onları tahrif edip kendi indî öğretisi ve tasavvurlarına Kur’an’ı şahit getirmek Kur’an’la çatışmayı göze almak demektir” ifadeleri için bk. “Cemaatler nasıl siyaset projesine dönüştü?”, *Karar*, 28 Temmuz 2016 (vurgular metne ait). Ayrıca bk. “Bardakoğlu: Din-siyaset, din-ticaret ilişkisine sınır getirilmeli” (röportaj), 5 Ağustos 2016. <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bardakoğlu-din-siyaset-din-ticaret-iliskisine-sinir-getirilmeli>.

Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri ile burada önemli bir adım atmıştır ama bunu daha da güçlendirmek gerekiyor.”¹⁶

2. Medreselerin ve tekkelerin kapatıldığı, bunlar etrafında oluşan dinî yorumların ve zihniyet dünyasının gayrimeşru ilân edildiği 1924 ve 1925 yılından itibaren, İslâm dünyasında sadece Türkiye'nin tecrübe ettiği bazı karmaşık hadiselerin yaşandığına ve garip durumların ortaya çıktığına da işaret edilmelidir. Siyasî merkezin bugün dahil olmak üzere bütün Cumhuriyet tarihi boyunca resmen tanımadığı, boşlukta bıraktığı, yeri geldiğinde karaladığı tarikat ve cemaat yapılarına karşı paradoksal denebilecek tutumlar sergilediği bir problem alanı vardır.

Şöyle ki; siyasî merkez (bürokrasinin içine dahil ettiği “dinî” kurumları da yanına çekerek) bir taraftan cemaat ve tarikatların din anlayışlarını, İslâmî yaşama biçimlerini, dil ve üsluplarını, dışarda tezahür biçimlerini değiştirip dönüştürmek için büyük çabalar sarfetti; onları takip ve baskı altına alarak veya eğitim sisteminin içine çekerek, memuriyet, iktisadî hayata dahil etmek başta olmak üzere farklı araçlar kullanmak yoluyla “ıslah” etme ve dönüştürme istikametinde ısrarlı ve sürekli bir irade ortaya koydu. Diğer taraftan da toplumu ayakta tutmak ve sıkılaştırmak için dini bir çimento olarak kullanmak, dışarıdan gelebilecek dinî görüşleri ve talepleri zayıflatmak, -belki aynı zamanda dinî grupların kendi aralarındaki tartışmaları hareketlendirerek muhtemel ortak güçlerini aşağıya çekmek-, din

¹⁶ “Cemaatler kayıt altına alınmalı”, 8 Eylül 2016, Al Jazeera Turk (<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/cemaatler-kayit-altina-alinmali>). 17. 01. 2020.

merkezli uluslararası müdahaleleri dengelemek için halk Müslümanlığını, kontrolde zorluk çekmeyeceğini (belki istediği istikamette kullanabileceğini düşündüğü) bir dindarlığı, geleneksel kodlarla işleyen dindarlıkları cemaat ve tarikatlar üzerinden teşvik edip desteklediği anlaşılıyor.¹⁷ Bir başka şekilde söylersek siyasî merkez basın-yayın organlarını da kullanarak, üniversite mensuplarını devreye sokarak cemaat ve tarikat yapılarını hem kendine, kendi mantığına doğru çekerek hem de itip uzaklaştırarak baskı ve kontrol altında tuttu ve biçimsizleştirdi, aynı zamanda kontrollü olarak onların önlerini açtı ve büyüttü (belki şişirdi), onlardan destek ve katılım sağla-

Türkiye’de din eğitiminin bu türün içine dahil edilebilecek problemleri ve meşruluk arayışları için bk. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 222-24.

¹⁷ Modernleşme tarihimizin ve Cumhuriyet ideolojisinin (bunlarla irtibatlı olarak İlahiyat Fakültelerinin ve Diyanet’in) halk Müslümanlığıyla olan mesafesi ve/ya karşıtlığı mevzuu sebepleri ve akıl yürütme biçimleriyle ele alınmaya değer bir konudur.

Tekkelerle birlikte türbelerin de kapatılması halk Müslümanlığıyla ve dinî-kültürel merkezleri kaydırma-değiştirme teşebbüsleriyle doğrudan alakalı önemli bir husustur. 1925’te kapatılan türbelerden bir kısmının ancak Anıtkabir’in inşası sırasında, onunla irtibatlı olarak açılması da enteresan ve önemli bir bahistir. Nitekim Anıtkabir de açılış günden itibaren, bugün de bir “türbe” gibi çalışmaktadır.

Hamdullah Suphi Tanrıöver, tekkelerle birlikte türbelerin de kapatılmasının görüşüldüğü bir Bakanlar Kurulu toplantısında bazı kültürel itirazların yapılması üzerine Mustafa Kemal Paşa’nın, “(...) Ben size onbeş sene müddet veriyorum. Onbeş sene bu böyle devam edecek. Hamdullah Bey, onbeş sene sonra gelin, hangi türbenin türbedarlığını istiyorsanız ben onu size vereceğim. Orada entari giyin, oturun, türbedar olun” dediğini nakleder. Bu ifadeler zaman kazanma unsuru dışında değerlendirildiğinde halk Müslümanlığının değişeceğine olan mutlak inancı ifade ediyor olmalıdır. bk. Mahmut Baler, “Atatürk’ten anılar”, *Milliyet*, 7-9. XI. 1970. Aynı anekdot için ayrıca bk. *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, derleyen: Mustafa Baydar, Menteş Kitabevi, 1968, s. 171-74; *CHP Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1948, s. 403, 457.

dı... Siyasî partiler, siyasî aktörler ve ideolojik çevreler de bir şekilde bu çizgileri takip etti.

Birden fazla mekanizma ile çalışan bu politik-dinî ilişkilerin her zaman aynı tonda, aynı istikamette ve aynı şekilde yürü(tül)düğünü söylemek için tabiatına da, fiilî duruma da aykırıdır. Bir dönemin itibarda olan/itibarda tutulan bir cemaat ve tarikatı bir başka dönemin aşağıya çekilen, doğrudan müdahaleye uğrayan yapısı olabilir. (Kronolojik olarak bakıldığında askerî müdahalelerin bu iniş ve çıkışlar için dönemeç noktaları olduğu söylenebilir).

Cemaat ve tarikatların siyasî merkeze bakışı da bazı farklılıklar taşımakla beraber birden fazla hat üzerinden işlemektedir. Onlar da devletin din anlayışına ve laiklik üzerinden yürüttüğü din politikalarına karşı, mesafeli ve perhizkârdır, esas itibariyle onları benimsemez ve pasif muhalefette bulunur ama bu kanaat ve tutum onların siyasî merkezle doğrudan münasebete geçmesine ket vurmaz, devletin içine dahil olma arzularını ve taleplerini geriletmez. (Yazının başında verdiğimiz Şeyh Selahattin İnan hikâyesine tekrar dönülebilir).

Çok taraflı bu mekanizmanın işleyişinde gerilimleri azaltan ve problemleri çözen büyük ölçüde Türkiye’deki (ve Sünni İslâm dünyasındaki) din-devlet/siyaset ilişkilerin birbirini tamamlayacak şekilde işleyen ana karakteridir. Bu kültürel derin yapı soyut ve gayrişahsi devletle devletin somut davranışları ve pratiklerini, bunları yürüten kişileri birbirinden (kolaylıkla) ayırmakta ve var olan zorlu problemlerin kaynağını pratik alanda, bir miktar da aktüel aktörler üzerinden görmekte ve yorumlamaktadır. (“Devlet bizimdir ama ‘bugün’ için başkalarının/yabancıların/zorbaların elindedir fikri.

“Devlete sızma”yı herkes için meşru ve normal bir talep ve eylem haline getiren de muhtemelen bu güçlü fikirdir).

Paradoksal olmakla beraber pratik siyaset için kullanışlı da olan bu çift taraflı işleyen (aynı zamanda çift taraflı kesen) tutum devletin bir kurumu olarak Diyanet’in tarikat ve cemaat yapılarıyla olan münasebetleri üzerinden de takip edilebilir. Yapısal olarak ve kurucu fikri itibariyle Yeni Selefi din anlayışına yakın olan Diyanet cemaat ve tarikatların din anlayışlarının karşısında konumlanır ve Devlet’in kendisine yüklediği görevlerle irtibatlı olarak takip ettiği politikalarla bu geleneksel yapıların din anlayışlarını kendine doğru değiştirmek için gayret sarfeder. Bazan da bu gruplara karşı sert tutumlar takınır ve mahkum edici yazılı tenkit metinleri yayınlar¹⁸. Bunlara paralel olarak tasavvuf metni olabilecek eserlere –Süleyman Çelebi’nin *Mevlid*’i yahut Yunus Emre ilâhileri dahil- yayınları ara-

¹⁸ Yazar adı belirtilmeden Diyanet yayınları arasında neşredilen *Nurculuk Hakkında* (Ankara, DİB Yay., 1964, 24 s.) ve *Biberiye Tarikatı Hakkında* (Ankara, DİB Yay., 1964, 11 s.) kitapçıkları örnek olarak verilebilir. (Bu iki kitabın da yazarı 27 Mayıs darbesinden sonra Diyanet İşleri başkan yardımcılığına getirilen emekli general Sadettin Evrin’dir). Diyanet’in bu türden başka metinleri ve raporları da vardır. 15 Temmuz hadisesinden sonra Diyanet’e nisbet edilen bazı metinler de böyledir (biri için bk. *Dinî-Sosyal Teşekküller Geleneksel Dinî-Kültürel Oluşumlar ve Yeni Dinî Yönelişler*, 129 s. file:///C:/Users/user/Downloads/diyanet-rapor-1-1.pdf 17. 01. 2020).

12 Eylül 1980 darbesine kadar bu tür metinler yayınlayan kurumlar arasında Ankara İlahiyat Fakültesi de vardır. Örnek olmak üzere şu metinlere bakılabilir: Yaşar Kutluay, “Mezhepler tarihi yönünden Said Nursi ve Nurculuk”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4, 1959-1960, s. 211-26. (Bu yazının sonuna derginin edötorü Zeki Velidi Togan’ın düştüğü bir sayfalık not dikkat çekicidir); Neda Armaner, *İslâm Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk*, Ankara, İlahiyat Fakültesi Yay., 1964; Neşet Çağatay, *Türkiye’de Gericî Eylemler*, Ankara, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972.

sında hiçbir zaman yer vermez¹⁹. (Yakın zamanlara kadar bunun kısmi tek istisnası 1966 yılında Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* kitabının ikinci baskısını yayınlamak olmalıdır).

Tasavvuf muhtevalı eserlerin basımıyla alakalı mesafeler ve perhizkârlıklar için temsil gücü yüksek olan bir örnek zikredilebilir: Ahmet Avni Konuk'un (öl. 1938) vefatından sonra *Mesnevî-i Şerif Tercüme ve Şerhi*'nin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılması gündeme gelmiştir. Eseri incelemek ve yayınıyla ilgili rapor vermek üzere görevlendirilen Mevlevî Feridun Nafiz Uzluk, *Fusûs* mütercimi Niyazi Gencosman ve tasavvuf-İslâmî Türk edebiyatı hocası Kemal Edib Kürkçüoğlu'ndan müteşekkil komisyon 31 Ekim 1955 tarihli müşterek nihai kararlarını şu ifadelerle kuruma bildireceklerdir:

“(...) İşbu şerh bugünkü haliyle neşre elverişli değildir. Yer yer yanlışlarla doludur. İzahlar İslâmî akâidle kabil-i tevfiik olmayan panteizm fikirlerini taşımaktadır. Zaten *Mesnevî* metni, Mevlâna hazretlerinin o fikirleri asla benimsemediğini göstermektedir. Yüksek makamlarının da bu çığırtı tutmayacağı bellidir.”²⁰

¹⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı ilk *Mevlit* yayını çok yakın zamanlarda ve ancak reisü'l-hattâtîn Kâmil Akdik'in hattıyla *Mevlit* tıpkıbasımını yapmanın arkasına sığınarak, âdeta çekinerek ve örterek yapabilmıştır; *Mevlid-i Şerif-Vesîletü'n-Necat* (künye sayfasında kitap adı *Mevlit* parantez içinde olmak üzere farklı), haz. Mehmet Akkuş-Uğur Derman, Ankara, DİB Yay., 2013, 78+34 s., prestij baskı ve özel ciltli. (Çekingelik bu baskının piyasaya ve satışı arz edilmesinde de devam etmiş benzerdir).

²⁰ Savaş Ş. Barkçin, *Ahmed Avni Konuk-Görünmeyen Umman*, İstanbul, Klasik Yay., 2009, s. 228-29. Sonraki dört sayfada bu şerhle ilgili Uzluk'un ve Refii Cevat Ulunay'ın gazetelere intikal eden münakaşa yazılarının kupürleri vardır.

Diyanet'in ve raportörlerin bu perhizkârlıkları göstermesinden çok önce Milli Eğitim Bakanlığı Şark Klasikleri arasında *Mesnevî*'yi (6 C., 1942-

Bugünden geriye doğru bakıldığında ne kadar düşündürücü gelirse gelsin bu metin ve yaklaşım raportörlerin sebeplerini tahmin edebileceğimiz çekingeliklerine, devletin ve Diyanet'in paradoksal tutumlarına tamamıyla uygundur.

Fakat yine de bunlar işin bir tarafıdır. Öbür taraftan aynı Diyanet, tarihinin neredeyse her döneminde bütün cemaat ve tarikat mensuplarını kendi çatısı altında ve bünyesi içinde tutmak istemiş, bunun için gayret sarfetmiştir; müftü, vaiz, imam, müezzin olarak onları istihdam etmiş, âyin, ders, Ramazanda mukabele ve toplantıları için cami ve mescitleri kullanmalarına gayriresmi olarak müsaade vermiş, yol açmış, belki bunu tahmin edilenden daha planlı olarak tercih ve teşvik etmiştir.

Garip veya Türkiye şartlarında normal ve beklenebilir olan şey tarikat ve cemaat yapılarının da Diyanet'e karşı benzer şekilde paradoksal bir anlayış ve davranış biçimi geliştirmiş ve ısrarla takip etmiş olmalarıdır. Onlar da Diyanet'in doğrudan veya dolaylı yollarla kendilerine empoze ettiği din anlayışına mesafeli ve karşı durmak istemiş, bunun yanında Diyanet'in çatısı altında yer almak için daimi bir arzu ve talep içinde olmakta ısrar etmiştir; Diyanet'i meşruiyet sağlayıcı ve koruyucu bir kurum ve kalkan olarak, belki daha da önemlisi devletin kendisine en yakın ve dönüştürülebilir kısmı mesabesinde görmüştür.²¹

1946), *Fusûsu'l-Hikem*'i (1952) ve başka tasavvuf metinlerinin tercümelelerini basmıştı. Selçuk Eraydın ve Mustafa Tahralı'nın himmetleriyle Konuk'un şerhinin basılması için yarım asırdan fazla bir zaman daha beklemek gerekecektir.

²¹ Bu satırların yazarı 1969-1973 yılları arasında Fatih'in Fethiye semtindeki İstanbul İmam Hatip Okulu'nda okudu. Yürüme mesafesindeki İsmailağa Camisi'nin Diyanet'e bağlı imamı/devlet memuru Mahmut Efendi

12 Eylül 1980 darbesi ve sonrası Diyanet İşleri Başkanlığı ile cemaat ve tarikat yapılarının münasebetleri açısından yeni ve farklı bir döneme işaret eder. Diyanet ilk defa bu dönemde –muhtemelen siyasî merkezin de talepleri ve muvafakatı istikametinde- hukukî bir statüsü olmayan cemaat ve tarikatların başında bulunan kişilerle veya temsilcileriyle doğrudan ve açık münasebetler kurmaya başlayacak, onları bir şekilde resmen “tanıyarak” müşterek toplantılar düzenleyecek, Soğuk Savaş sonrası şartlarda başka sebeplerin de eklenmesiyle bu münasebetler daha da gelişecek, nihayet üçüncü bir ayak olarak İlahiyat Fakülteleri de bu süreçlere dahil edilecektir. Elbette bu yeni durum da tek taraflı ve sadece emirle işleyen bir mekanizma değildir; cemaat ve tarikat yapılarının da buna isteyerek ve hevesle katıldıklarından bahsedilebilir.

Esas itibariyle müsbet karşılanabilecek ve önemsenebilecek bu yapısal değişikliğin sebep ve gerekçeleri konusunda elimizde açık ve net bilgiler yoktur.²² Fakat 2013 yılından itibaren, hususen 15 Temmuz felâketiyle birlikte bu hat üzerinde yeni ve büyük bir kırıl-

(Ustaosmanoğlu) idi. Biraz daha uzakta Cerrahi Asitanesi vardı ve bu tekkenin şeyhi olan sahaf Muzaffer Efendi (Ozak) da Diyanet’te kadrosu olan bir müezzin, imam ve hatipti. Biraz daha uzakta İskenderpaşa Camisi vardı ve burada da Mehmet Zahit Efendi (Kotku) imamlık yapıyordu. Bu zatların aynı zamanda şeyh olduğunu o yaşlarda biz bile biliyorduk. Diyanet de, asker-sivil bürokrasi de, basın da biliyordu. Bunun İstanbul’da onlarca, Anadolu’da belki yüzlerce örneği vardı (bugün de vardır) ve esas itibariyle karşılıklı olarak bir problem teşkil etmiyor. Taraflar bunu müsamaha ile karşılayabiliyor ve sürdürebiliyor.

²² Bu yeni gelişmenin muhtemelen merkezinde bulunan kişilerden biri olarak devrin Diyanet İşleri başkanı Tayyar Altıkulaç maalesef hatıratında bu mühim meseleye hiç temas etmemekte, sadece Süleymanlılar merkezli olarak bütünüyle olumsuz ve sert bir değerlendirme yapmaktadır.

ma meydana gelecektir. Son yıllarda hem siyasî merkezin hem de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın cemaat ve tarikat yapılarının yeni şartlarda nasıl kontrol altına alınabileceği meselesini yeniden tartışmaya başlaması da bu kırılmanın zaruri kıldığı veya imkân tanıdığı zor bir duruma işaret eder. Fakat büyük bir belirsizliğin ve kararsızlığın hüküm sürdüğü de söylenebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve İlahiyat Fakültelerinin aynı süreçte, tarihlerinde yine ilk defa olmak üzere Alevîlik meselesiyle, Alevî dedeleri ve temsilcileriyle açıktan ve resmi münasebetler kurduklarından da sadet harici olarak bahsetmek uygun olur. O kadar ki farklı din anlayışı ve yorumları sebebiyle tasavvuf kitapları basmak konusunda hayli perhizkâr davranan Diyanet, kendi hakim dinî fikri zaviyesinden daha problemlili olan “Alevî Klasikleri”nin yayına hazırlanıp basılmasını planlamış ve büyük bir itina ile bu metinlerin hem yazmalarını hem de ilmî usullerle ve başarılı bir şekilde Latin harflerine aktarılmış hallerini Diyanet Vakfı üzerinden neşretmiştir.²³ İlahiyat Fakültelerinde Alevîlik meselesinin akademik ve “meşru” bir çalışma alanı olması da birçok eserin basılmasıyla neticelenmiştir.

Birkaç Değerlendirme

Bir asra yaklaşan Cumhuriyet tarihi içinde tarikat ve cemaatların siyasetle, siyasî merkezle olan karşılıklı ve girift münasebetleri ne kadar sadece dayatmalar ve zaruretler üzerinden yahut bu yapıların siyasî merkeze, devlete doğru akan katılma talebi ve arzuları ile

²³ Özel kâğıda, renkli ve ciltli olarak basılan Alevî Klasikleri tesbit edebildiğim kadarıyla 14 kitaptır. Bu konuda bk. İ. Kara, *Bir Mesele Olarak İslâm I*, s. 110-22.

açıklanabilir? İş bu sorulara intikal ettiğinde belki ilave iki hususun altı çizilebilir. Bunlardan biri Sünnî İslâm dünyasında ve Türkiye’deki din-siyaset/devlet ilişkilerinin kültürel olarak içiçe olmasının (belki aynı zamanda devletin kutsallığının) ortaya çıkardığı problemler ve/ya imkânlardır. İkincisi tasavvufun, tasavvuf ilminin siyaset düşüncesinden, tarikatların da medreseler gibi siyasetten –ilk ortaya çıkış yılları istisna edilirse²⁴ uzak ve bağımsız kalmadıklarıdır. Tasavvuf literatürünün, özellikle İbn Arabî’den itibaren Fıkıh, Kelâm ve Felsefede olduğu kadar kendine mahsus bir siyaset düşüncesi geliştirdiği, hatta ricalü’l-gayb/gayb erenleri/kutup nazariyesi üzerinden, tabiri caiz ise rakip-paralel bir siyasî yapı ortaya çıkardığı gerçeğidir.²⁵

Bu sebeplerle tarikat ve cemaat yapılarının siyasetten ve devlete dahil olmaktan uzak kalmalarını talep etmek, onları ilim, irfan ve irşatla, dini anlatmak ve yaşamakla, hayır işleri ve hizmetle sınırlı bir alana hapsedmek sadece fiilen değil kültürel olarak da mümkün ve doğru bir talep gibi gözükmemektedir. Ayrıca resmen ve hukuken

²⁴ İlk züht hareketlerinin sünnete bağlılığı savunmak üzerinden şehirleşmeye ve saray hayatına, debdebe ve israfata, teşrifata karşı çıkarak yeni kentlerden çöllere doğru yöneldikleri bilinen bir husustur. Bu aynı zamanda siyasî bir muhalefete tekabül eder. Tasavvuf ve tarikatlar bu imkânı içlerinde barındırmakla beraber zaman içinde şehre, saray hayatına, siyasî dile yaklaşacaktır; tekke ve dergâhların, hiç değilse bir kısmının gelişkin, kompleks yapılar haline gelmesi, vakıf ve akarlarla beslenmesi, âsitane, dergâh, sultan, şah gibi siyasî kavramların tekke ve şeyhler için de kullanılmaya başlanması, tarikatlara mahsus merasim, âdab-erkân, teşrifat ve hususi kıyafetlerin teşekkülü bunlar arasında sayılabilir.

²⁵ Bu konuda bk. İbn Arabî-Ahmet Avni Konuk, *Tedbirât-ı İlahiye Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, İstanbul, İz Yay., 1992; Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf-Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, İstanbul, Dergâh Yay., 2015.

tanınmayan, kendisini dolaylı yollar ve kurumlarla temsil eden bir yapıdan hangi hak ve yetki ile maddî kaynakları ile faaliyetleri için açıklık ve netlik isteyeceksiniz? Burada karşılıklı güvensizliğin de beslediği ciddi bir zorluk ve girift bir düğüm vardır.

Belki hukuken tanınmanın yollarını aramak ve güven tesis etmek iyiye gidiş için bir başlangıç noktası olabilir.

Cemaat ve tarikat yapılarının zihniyet dünyaları itibariyle ve fiilen Yeni Selefî tektipçiliğin karşısında (bir imkân olarak) yer almakla beraber bir başka açıdan mevcut halleriyle tektipçiliği ve tektip otoriteyi besleyip katılaştırdığından, kademeli bakış açısından hayli uzaklaştığından bahis açmak gerekir. Çeşitli dil ve ifade biçimleri, farklı fikir, tercih ve kanaat barındırma kapasiteleri zayıflamış veya tamamen ortadan kalkmış yapılar tektipçilikten kurtulabilir mi? Öyle anlaşılıyor ki tarih içinde tasavvuf düşüncesinde ve tarikat kültüründe var olan kademeli düşünme ve insanlarla kademeli muhatap olma özellikleri yeniden kazanılmadıkça dar bir hakikat ve yorum alanından çıkmak onlar için de müşkil olacaktır.

Bu yazının bir şekilde gündeme taşımaktan ve şu veya bu düzeyde cevaplandırmaktan kaçınamayacağı konu 15 Temmuz hâilesinden sonra yeni ve beklenmedik bir merhaleye intikal eden siyasî merkezle cemaat ve tarikat yapılarının münasebetlerinin nereye doğru ve nasıl seyredeceği ve bunun Türkiye'ye muhtemel maliyetleri meselesidir. Şüphesiz bu Türkiye'nin bugünü ve geleceğiyle alakalı

mühim bir meseledir ve maalesef o ölçüde de hâlâ sıcak bir hadise olarak rahatlıkla ve derinliğine müzakere edilemez haldedir.²⁶

Kaynaklar

Ali Bardakoğlu “Hurafeyi sahih bilgi ile aşmak”, *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 186 (Haziran 2006).

Ali Bardakoğlu, “Din-siyaset, Din-Ticaret İlişisine Sınır Getirilmeli” (Röportaj), 5 Ağustos 2016.

<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bardakoglu-din-siyaset-din-ticaret-iliskisine-sinir-getirilmeli>.

²⁶ Şimdilik 15 Temmuz’dan sonra ve Diyanet İşleri başkanı Mehmet Görmez’in riyasetinde, 3-4 Ağustos 2016 tarihlerinde toplanan Olağanüstü Din Şurası’nın kararlarından üçü zikredilebilir:

“17. Bu tür dinî yapıların toplumu bir kez daha aldatmasına fırsat vermemek için, din eğitim ve öğretim politikaları yeniden değerlendirilmeli ve bu çerçevede her seviyede din eğitimi ve öğretimi gözden geçirilmelidir.

18. Diyanet İşleri Başkanlığı, özellikle Din İşleri Yüksek Kurulu marifetiyle -özgürlüklerine müdahale edilmeksizin- Türkiye’de din hizmetine ve din eğitimine destek veren sivil dinî-sosyal teşekküllerle, İslamın tarih boyunca medeniyetler kuran ana yolundan ayrılmamaları, her türlü ifrat ve tefritten uzak kalmaları, daha şeffaf ve denetlenebilir yapılar olması yönünde ortak çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca dinî ve ilmî denetim ve rehberlik için Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde üst kurullar oluşturulmalıdır.

19. Cumhuriyet tarihi boyunca din-devlet-toplum arasında yaşanan sosyo-politik gerilim süreçlerinde ülkemize özgü bir kurumsallaşmanın yeterli düzeyde ve eş zamanlı olarak gerçekleştirilememesi nedeniyle ortaya çıkan boşlukta türeyen din eksenli yapılar, zaman zaman toplumun dinî hayatını zaafa uğratacak boyutlara ulaşmıştır. Bu durum, ülkemizde din-devlet-toplum ilişkilerinin gerekli yasal zeminin inşası da dahil olmak üzere yeniden ele alınmasını zorunlu kılmaktadır”.

Şuranın 20 maddelik kararlarının tamamı için bk.

<https://kurul.diyaret.gov.tr/Etkinlik-Detay/285/olaganustu-din-surasi>.

_____, “Cemaatler Kayıt Altına Alınmalı”, 8 Eylül 2016, Al-Jazeera Turk <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/cemaatler-kayit-altina-alinmali> (17/01/2020).

Ahmet Gürtaş, *Atatürk ve Din Eğitimi*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara, 1952.

Biberiye Tarikatı Hakkında, Ankara, DİB Yayınları, 1964.

Hüseyin Atay, “Dinde reform”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLII/1 (2002).

İbn Arabî, *Tedbirât-ı İlahiyye* (trc. ve şerh Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı), İstanbul, İz Yayıncılık, 1992.

İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Din ile Modernleşme Arasında*, 4. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, s. 345-70.

_____, “Meclis-i Meşayih, ulema-tarikat münasebetleri...”, *Din ile Modernleşme Arasında* içinde, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, s. 313-44.

_____, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1*, 9. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2019.

_____, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.

İsmail Kara-Rabia K. Gündoğdu, *Ahmet Hamdi Akseki*, Ankara, DİB Yayınları, 2019.

Mahmut Baler, “Atatürk'ten anılar”, *Milliyet*, 7-9. XI. 1970.

Mevlid-i Şerif-Vesiletü'n-Necat (haz. Mehmet Akkuş-Uğur Derman), Ankara, DİB Yayınları, 2013.

Mustafa Baydar (der.), *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, 1968.

Necati Akgün, *Son 100 Yılın Bursa Olayları ve Anılarım*, Bursa, Print Ofset Matbaacılık, 1994.

Neda Armaner, *İslâm Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk*, Ankara, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.

Neşet Çağatay, *Türkiye’de Gerici Eylemler*, Ankara, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972.

Nurculuk Hakkında, Ankara, DİB Yayınları, 1964.

Nurettin Topçu, *İslâm ve İnsan-Mevlâna ve Tasavvuf içinde*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998, s. 106-09 (İlk yayını: *Hareket*, VI/61-62, Ocak-Şubat 1971).

Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf-Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.

Savaş Ş. Barkçin, *Ahmed Avni Konuk-Görünmeyen Umman*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.

Sezai Karakoç, “Hatıralar-LXIV”, *Diriliş*, sy. 64, 6 (Ekim 1989).

Yaşar Kutluay, “Mezhepler Tarihi Yönünden Said Nursi ve Nurculuk”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4, 1959-1960, s. 211-26.